

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

УЗУН Юлія Вадимівна

УДК 001.5 [321.01: 316.3: 94]

**КОНЦЕПТ “ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО”
В ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ**

**Спеціальність 23.00.01 –
теорія та історія політичної науки**

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук**

Одеса – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент

Гребеннік Геннадій Петрович,

Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, доцент
кафедри історії і світової політики.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, доцент

Храмов Василь Олегович,

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України
Міністерства праці і соціальної політики України, завідувач кафедри
державного управління та права

кандидат юридичних наук, доцент

Оборотов Юрій Миколайович,

Одеська національна юридична академія, завідувач кафедри теорії
держави і права

Провідна установа: Інститут політичних і етнонаціональних

досліджень НАН України, відділ етнополітології, м. Київ

Захист відбудеться « 25 » жовтня 2002 р. о 12 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 в Одеській національній
юридичній академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2 ауд. 312.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий « 24 » вересня 2002 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Дудченко В.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлена змінами в українському суспільстві наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. Активізація громадянського суспільства стала потребою становлення державності. Значення громадянського суспільства та його концептуалізації у системних перетвореннях сприяє підвищенню наукового та практичного інтересу до питання співвідношення ідеї, поняття, концепту громадянського суспільства. Це актуалізує дослідження з цієї проблематики.

У роботі обґрунтовується необхідність наукового дослідження концепту "громадянське суспільство", який пропонує якісно інше розуміння сутності громадянського суспільства, ніж те, що пропонує усталене "поняття". "Поняття" неспроможне фіксувати змінність змістів. При визначенні смислу за допомогою поняття різноманіття тлумачень не зникає. Неможливість одноманітного буття та необхідність досліджувати змінення та співіснування смислів поняття, виявлення в різному одного смислу потребує введення категорії "концепт".

Поняття та концепт підіймаються до найвищого рівня абстракції – ідеї, що володіє об'єктивним смислом та силою саморозвитку. Концепт відображає змістовну єдність індивідуальних концепцій громадянського суспільства та є змістовним ядром ідеї. На відміну від ідеї, концепт формується в процесі диспуту та актуалізує смисл поняття.

Концептуалізація поняття "громадянське суспільство" – процес систематичного поєднання подій та їх віддзеркалення, під час якого поняття переходять на рівень концепту й далі – до рівня ідеї. Процес взаємодії категорій діє за схемою: Ідея → поняття → концептуалізація феноменів → смисли поняття → концепт, умовою реалізації якої є онтологічна реальність, або світ феноменів.

Розвиток концепту громадянського суспільства – це збагачення поняття феноменалізацією. Аналогічним шляхом відбувається пізнання громадянського суспільства: дослідженням різних типів та їх концептуалізацією.

Дисертаційне дослідження спрямоване на вивчення проблем взаємодії держави і суспільства, процесів становлення «громадянського» у соціально-політичній історії. Для вітчизняної суспільно-політичної практики значущим є виявлення співвідношення громадянського і національного відродження в зв'язку із створенням держави та процесами постмодернізації. Мова йде про вибір пріоритетів у формуванні типу громадянського суспільства.

Актуальність теми обумовлена науковими та світоглядними функціями. Вагоме місце в роботі відведено переусвідомленню праць Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, Сенеки, Б.Спінози, Т.Гоббса, Д.Локка, А.Фергюсона, Ж.Руссо, І.Канта, Ф.Гегеля, Г.Зіммеля, Е.Дюркгейма, Ф.Тьонніса, А.Токвіля, Б.Констана, А.Сміта, Б.Мандевіля, Т.Пейна, Дж.Такера, Дж.Міля, В.Гумбольдта, Л.Штейна, Є.Штірнера, К.Маркса, А.Грамши, Р.Арона, Х. Ортега - і-Гассета, К.Поппера, Е.Трьюльча та ін., що складають науково-теоретичну спадщину

політичної науки та дозволяють констатувати еволюцію досліджуваного концепту. Дослідженню сприяли праці Е.Бенвеніста, В.Гессена, М.Льїна, Е.Штаерман, в яких аналізується “лексичне поле” поняття «громадянське суспільство».

Протягом останніх десятиліть розроблення концепцій громадянського суспільства здійснювалося представниками різних шкіл та напрямів, як західними, так і східноєвропейськими дослідниками. Серед них можна виокремити американських вчених – Дж.Александера, М.Ігнат’єффа, А.Лейпхарта, К.Фіцпатрик; англійських – Р.Дарендорфа, Є.Джессі, Є.Єлліса; німецьких – М.Кляйнеберга, П.Козловські, Ю.Хабермаса та ін., французьких – Д.Кола, Р.Фоссаєра; польських – Є.Вятра, Е.Шацького; чеських – А.Оркень, Д.Чепелі; російських – К.Гаджієва, Ю.Сунгурова; українських – В.Баркова, Є.Бистрицького, О.Дергачова, М.Обушного, О.Резника, М.Ходаківського та ін.

Громадянське суспільство як втілення функціональної узгодженості суспільно-політичних інститутів подано в працях Г.Джордана, Х.Занджолера, П.Шерьоля та ін.

У 90-х роках концепт «громадянське суспільство» розроблявся у напрямі «органічної онтології». Науковці виходили з того, що еволюціоністська схема не може бути принципом реформування суспільства. Цей підхід сягає коренями у світоглядні ідеї К.Мангейма, К. Леві-Стросса, Е.Боаса; є широко представлений у працях сучасних вчених - О.Ахієзера, І.Василенко, Н.Моїсєєва, О.Панаріна, О.Соловійова, С.Лур’є, М.Бірюкова, Л.Романенко.

Інтерес для дослідження феноменів громадянського суспільства становить науковий доробок російських вчених - О.Загорського, Л.Калашнікова, О.Оболонського, В.Рібакова, М.Чешкова, С.Чугрова, які аналізують національні особливості співіснування суспільного і державного, висвітлюють «можливості і межі громадянського» у так званому «незахідному світі».

З органіцистським уявленням про громадянське суспільство розходяться погляди дослідників - Р.Арона, Е.Гелнера, Л.Мізеса, Ф.Хайєка, К.Поппера, М.Ігнат’єффа, І.Шапіро - які вважають його унікальним досягненням західних країн.

Особливості східноєвропейської модернізації, специфіка розвитку ідеї громадянського суспільства у регіоні досліджують російські вчені - Ю.Давидов, Ю.Новопашин, українські - О.Білий, В.Горбатенко, М.Розумний, Ф.Рудич та ін.

Безпосередньо проблемі становлення громадянського суспільства в Україні роботи присвятили В.Барков, Б.Кузьменко, О.Лавринович, В.Медведчук, І.Пасько, В.Полохало, В.Полуда, Ю.Римаренко, М.Рябчук, О.Скрипнюк, М.Томенко та ін.

Вчені - В.Геєць, І.Кресіна, П.Надолішний, В.Речицький, Ю.Римаренко порушують питання співвідношення прав і функцій держави, нації і громадянського суспільства. В.Бабкін, В.Нерсисянц, Ю.Оборотов, Д.Рене, Н.Рулан, Ю.Шемшученко розглядають місце права у формуванні суспільства і держави, оформлення правової бази громадянського суспільства.

Розробка окремих аспектів проблематики громадянського суспільства не призвела до єдності поглядів ні на рівні уявлень про внутрішню структуру громадянського суспільства та його функціональні межі, ані на рівні понятійного апарату. Постає проблема осмислення і узгодження безлічі підходів. Спробою її розв'язання пояснюється необхідність даної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри історії і світової політики Інституту соціальних наук Одеського національного університету «Україна у світовому політичному процесі: історичний досвід, проблеми, пошуки» (№ держреєстрації 0101U008292).

Метою дослідження є визначення концепту “громадянське суспільство” завдяки аналізу динаміки співвідношення та взаємовпливу історико-цивілізаційних феноменів громадянських суспільств з їх теоретико-концептуальними обґрунтуваннями. Виявлення історико-теоретичних засад, тенденцій концептуалізації поняття “громадянське суспільство” в Україні.

Мета реалізується завдяки виконанню наступних завдань:

- провести комплексний аналіз і систематизацію наявних теорій громадянського суспільства в історичному і проблемному плані;
- виявити закономірність формування та тенденції розвитку громадянського суспільства;
- здійснити порівняльний аналіз філософських, соціально-політичних концепцій громадянського суспільства західноєвропейської та вітчизняної традицій;
- виокремити і систематизувати новітні підходи до змісту поняття “громадянське суспільство”;
- розкрити сутність громадянського суспільства й зміст його концепту;
- виявити межі понять “спільнота”, “суспільство”, “громадянське суспільство”, “відкрите суспільство”;
- визначити змістовні параметри соціокультурної структуризації досліджуваного концепту;
- обґрунтувати необхідність і доцільність історико-цивілізаційного підґрунтя типології громадянських суспільств та їх аналогів;
- здійснити структурно-функціональний аналіз універсальної моделі громадянського суспільства;
- дослідити політичний і науковий дискурс з питання вибору вірогідної моделі формування громадянського суспільства в Україні;
- розкрити характер, форми та специфіку взаємозалежності держави, громадянського суспільства і особистості в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство як суспільно-політичне явище та теоретико-історичний процес його концептуалізації.

Предметом дослідження є соціокультурна еволюція, структуризація та інтерпретація концепту «громадянське суспільство».

Методи дослідження ґрунтуються на використанні філософських, загальнонаукових принципів пізнання: системності, історизму, об'єктивності. Специфіка дослідження обумовила необхідність використання методів історіографічного аналізу і синтезу, історичного, синхронного, порівняльного. Застосування порівняльного методу дозволило співвіднести теоретичні підходи, аналізувати історичну та соціокультурну відмінність змістовного значення поняття “громадянське суспільство”. Метод синхронного дослідження дозволив виявити відмінність концептуальних підходів до проблем розвитку громадянського суспільства, виокремити внесок науковців у розробку концепту “громадянське суспільство”. Користуючись спеціальними методами політичної науки: методом індукції, структурно-функціонального аналізу, теоретичного моделювання, абстрагування автор досліджує політичний аспект проблеми. Дисертант використовує міждисциплінарний підхід як базовий метод комплексного аналізу фактів, явищ та процесів суспільно-політичного змісту.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і полягає в комплексному підході до аналізу концепту “громадянське суспільство”. У межах проведеного автором дослідження отримано результати, які мають наукову новизну.

Поглиблено історіографічний аналіз еволюції підходів до розуміння категорії “громадянське суспільство”.

Визначено концепт “громадянське суспільство” та з'ясовано співвідношення категорій “ідея”, “поняття”.

Аргументовано авторське бачення співвідношення категорії “громадянське суспільство” з суміжними суспільно-політичними категоріями.

Встановлено параметри структуризації концепту “громадянське суспільство”, що обумовлюють його соціокультурну та змістовну еволюцію.

Запропоновані можливі критерії типологій феномену громадянського суспільства в різноманітних регіонах (цивілізаціях) світу.

Обґрунтовані історико-теоретичні засади і тенденції сучасної концептуалізації поняття “громадянське суспільство” в Україні.

Досліджено процес активізації громадянських суспільств у країнах, що переживають модернізацію.

Доведено положення про наявність етапів інтерпретації поняття “громадянське суспільство” у соціально-політичній думці України. Виявлено специфіку громадянського суспільства в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні історико-цивілізаційної своєрідності феноменального втілення ідеї “громадянського суспільства”, завдяки визначенню категорії – концепт “громадянське суспільство”, як єдиного змістовного значення понять, що представлені в історії і теорії політичної думки.

Реформування політичної системи України отримує теоретичну підтримку у вигляді концепту “громадянське суспільство”, який синтезує уявлення про норми співжиття суспільства, спрямовує стратегію розвитку у загальносвітовому демократичному процесі. Аналіз параметрів концепту, визначення показників стану його розбудови можуть бути доцільні у розробці внутрішньо-політичної стратегії перетворень.

Матеріали дослідження можуть бути використані в діяльності різних гілок влади, партійних діячів. Висновки, викладені положення й аналітичні матеріали доцільні в концептуальному забезпеченні законотворчої діяльності; в створенні програм соціального партнерства; при розробці системи політичних категорій та нової концепції політичної освіти; в навчальному процесі вищої школи.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на наукових конференціях та методологічних семінарах викладачів, докторантів, аспірантів Інституту соціальних наук Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. Результати дослідження оприлюднювалися у виступах на Регіональній науково-практичній конференції “Сучасна етнокультурна і етнополітична ситуація на півдні України і проблеми державного управління” (Одеса, 1996 р.); Всеукраїнських науково-практичних конференціях “Інтелігенція і влада” (Одеса, 1999 - 2002 рр.); Всеукраїнському науково-практичному симпозиумі “Права людини та сучасні проблеми розвитку українського суспільства” (Одеса, 2001 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Досвід та перспективи соціальної роботи: Україна - Німеччина” (Київ, 2002 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковані у 10 публікаціях, 7 з яких визнані ВАК фаховими з політології.

Структура дисертації складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає - 206 сторінок, з них список використаних джерел становить - 25 сторінок (323 найменування), додаток – 6 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У першому розділі - “Еволюція концепту «громадянське суспільство»” здійснюється історико-теоретичний аналіз концепту “громадянське суспільство”. У першому підрозділі *“Концептуалізація поняття “громадянське суспільство” в історії західноєвропейської політичної думки”* досліджуються теоретичні розробки ідеї громадянського суспільства від їх початкового розвитку до періоду стагнації (перша половина ХХ ст.).

Діалектика системи «громадянське суспільство - держава» - історична, тому ідея громадянського суспільства присутня у теоріях про державу. Давньогрецька думка розробила ідею активного індивіда - громадянина, ідею громадянського суспільства. Поліс був зразком «закритого суспільства», але містив прообраз

сучасного громадянського суспільства, який відповідав суспільно-політичним потребам індивіда античної епохи.

Перехід до відкритого суспільства продовжили римляни, які визначили критерії «правової держави», розробили поняття «юридичної особи», визначили значення інституту приватної власності. Полеміка стоїків з епікурейцями відбила існування протиріччя між індивідуальним щастям і державним благом. Ідея незалежності приватного життя від політики (епікурейці) порушувала споконвічні цінності, де передувало загальне благо. Стоїки розвиваючи тезу Аристотеля про державу як союз вільних членів задля загального блага, модифікували римський ідеал громадянина синтезом індивідуалізму і космополітизму. Суспільно-економічний термін «громадянин» набув політико-юридичного значення.

Значну роль в становленні ідеї громадянського суспільства відіграла релігія в епоху Середньовіччя, окреслив коло свободи для самовизначення особи.

У Новий час громадянське суспільство постало як система, що забезпечує реалізацію прав особи. У працях Т.Гоббса, Б.Спінози, Дж.Локка громадянське суспільство розглядається як сфера, що протистоїть природному стану. Дж.Локк, А.Фергюссон, А.Сміт, Т.Пейн спробували узгодити індивідуальне і суспільне за допомогою виділення світу «розумного егоїзму», співвіднесеного з надполітичним світом закону.

Теорія Ж.Руссо суперечила визначенню інституту приватної власності як фундаменту індивідуальної свободи. Громадянське суспільство в його концепції ототожнюється з державою, бо воля народу спрямована на загальне благо.

Лише наприкінці XVIII - початку XIX ст. І.Кант і Ф.Гегель розмежували сутність громадянського суспільства і держави, пояснюючи їх дуалізм. Поняття "громадянин" пов'язувалося із концепцією правової держави, що визначалася як "громадянський союз". Гегель підкреслював, що держава передує громадянському суспільству, бо лише у її середині сім'я розвивається в громадянське суспільство, і ідея держави розколює себе на дві частки. Гегель, вважаючи громадянське суспільство продуктом буржуазної епохи не бачив у ньому світ лише економічних потреб, визнавав цариною моральності.

У Новий час представники класичного лібералізму усували державу від сфери громадянського суспільства, розроблюючи принцип "розумного егоїзму", як основу соціального саморегулювання. Відродились ідеї епікурейства: ідеї неучасті у політиці, свободи від відповідальності за соціальні рішення. Вони склали спадщину першого покоління лібералів – Б.Констана, В.Гумбольдта, І.Бентама. Свобода від політики розглядалася як встановлення цінності приватного життя. Конфліктність соціального розвитку призвела до виникнення генерації ліберальних теоретиків, які вказували на необхідність гармонізації відносин особи, суспільства і держави (Л.Штейн, Дж. Міль).

Як глобальна система, базис держави, сфера, «...яка виступає ззовні у вигляді національності і будується усередині у вигляді держави», громадянське суспільство постало в теорії марксизму. Відповідно до неї, приватна власність породжує класове гноблення, свобода особи є несумісною з існуванням громадянського суспільства.

Еволюція ідеї громадянського суспільства в європейській політичній думці вказує на перетворення класичної політичної моделі в економічну, з максимальним розвитком індивідуалізму, приватно-правових відносин, із жорстким протиставленням державі. Класичну модель громадянського суспільства, яка полягає у невідчуженості громадянського суспільства і держави, розвивали Цицерон, Спіноза, Кант, Руссо, Гегель. «Економічну» концепцію громадянського суспільства розробляли ідеологи новоевропейського лібералізму (Б.Констан, В.Гумбольдт, І.Бентам, Дж.Локк, Т.Пейн, Дж.Такер, А.Фергюссон, А.Сміт, Дж.Міль та ін.), пов'язуючи виникнення громадянського суспільства з відмежуванням господарської діяльності від політики. Якщо прихильники політичної концепції громадянського суспільства приділяли головну увагу етичним проблемам, проблемі обов'язків індивіда перед суспільством, то прихильники економічної концепції пріоритетними вважали питання індивідуальної свободи, прав особистості. Втім, обидві визнавали приватну власність умовою громадянського суспільства.

Проблема співвідношення особи, суспільства й держави опрацьовувалася і поза межами західноєвропейського світу, утворюючи власну традицію. Східнослов'янська суспільно-політична традиція орієнтована на колективного суб'єкта, а не на особу. У другому підрозділі *«Інтерпретація поняття «громадянське суспільство» в Росії»* аналізуються праці теоретиків суспільно-політичної думки Росії: представників народництва (у тому числі анархізм), лібералізму із двома різновидами – західництвом і слов'янофільством, і консерватизму. Ідеї І.Львіна, М.Карамзіна, С.Уварова, К.Победоносцева, К.Леонтьєва, К.Кавеліна, П.Чаадаєва, Б.Чичеріна, О.Герцена, М.Чернишевського, О.Хом'якова, К.Аксакова, М.Бакуніна та ін. являють науковий і політичний інтерес в межах традиційного для Росії пошуку «ідеї ідей». Східнослов'янська суспільна свідомість розвивала парадигму загального блага завдяки формуванню «загальної моральної перспективи». Домінувала ідея соборності на ґрунті релігійно-етичної традиції. Ідея індивідуалізму розглядалася як можливість некапіталістичного розвитку. Це призводило до недооцінки політико-правового чинника, держави і сприйняття останньої як ворожої громадянському суспільству сили.

Аналіз західноєвропейської та російської традицій доводить, що відмінності в інтерпретації досліджуваного поняття не є наслідком нерозвинутої або цивілізаційного відставання. Воно має більш глибоке пояснення на рівні колективної та індивідуальної свідомості.

У третьому підрозділі “Сучасні концептуальні підходи до ідеї громадянського суспільства” аналізується сучасний науковий дискурс по проблемам громадянського суспільства з метою систематизації новітніх підходів до поняття “громадянське суспільство”. Подані концепції представників трьох напрямів:

- громадянське суспільство як сфера соціальних, неполітичних відносин, що є приреченою на протистояння державі (П.Кластра, А.Лефевра, А.С.Панаріна, К.Фіцпатрик, Б.Шантебут);
- громадянське суспільство як глобальна система, в якій держава є організаційною структурою (Д.Кола, Р.Фоссаер, Дж. Александер);
- громадянське суспільство як проміжна сфера між владою і ринком, державою і економікою (Е.Гелнер, М.Ігнат'єфф, О.Х.Бурганов, які є прихильниками ідей Л.Мізеса, Ф.Хайека).

Узагальнюючи сучасні уявлення про громадянське суспільство, дисертант зазначає, що концептуальний розвиток поняття триває в двох напрямках: 1) ототожнення громадянського суспільства з державою, де юридично забезпечені і політично закріплені права і свободи особи; 2) виділення його як сфери позадержавних суспільних відносин. В межах другого напрямку існує дві точки зору на співвідношення “політичного” і “соціального” у системі інститутів громадянського суспільства. Прихильники першої трактують громадянське суспільство як сферу неполітичного, недержавного характеру, сферу міжособистісних відносин. Другої - (прихильником якої є здобувач) - визнавали громадянське суспільство політичним феноменом.

Сучасна концептуалізація поняття “громадянське суспільство” продовжує демонструвати конфронтацію двох історико-політичних парадигм: першої, що ґрунтується на визнанні примата індивідуальної свободи від тиску з боку колективної більшості; та другої, де основу складають колективні цінності. Втім, концепції поділяють три ідеї: ідею свободи; ідею права; ідею демократії.

З огляду на історію концептуального розвитку поняття “громадянське суспільство”, дисертант обґрунтовує гіпотезу про можливість типології громадянських суспільств, оскільки теоретичні розробки корелюють з існуючими феноменами. Для обґрунтування цієї позиції автор надає власне тлумачення поняття “громадянське суспільство”, згідно з яким можливості типології феноменів громадянського суспільства фіксуються умовами їх історичного розвитку.

Оскільки мова йде про типологію громадянського суспільства, то є потреба визначити загальне, що дозволяє використовувати термін “громадянське суспільство” відповідно до всіх типів суспільств. Аналізу співвідношення “загального” та “унікального” між феноменами громадянського суспільства в роботі присвячений другий розділ - «Параметри соціокультурної структуризації концепту “громадянське суспільство”». Автор доводить, що

громадянське суспільство - це не лише ідея, що розвивається в історії, але й процес комунікації суб'єктів соціально-політичної системи, процес самоорганізації громадян, і основа суверенітету держави. У першому підрозділі *«Концептуальні трактування ідеї суспільства»* дисертант досліджує розвиток ідеї суспільства та виокремлює межі категорій “громадянське суспільство”, “спільнота”, “суспільство”, “нація”, “відкрите суспільство”.

Засіб соціальної солідарності визначає своєрідність колективу. Поняття “суспільство” не є універсальним. На основі типу структурної організації Е.Дюркгейм, Ф.Тьонніс, Г.Зіммель, Е.Шііз розробляли варіанти типології суспільств. В їх роботах аналізуються категорії “спільність”, “суспільство”, “громадянське суспільство”. Зазначена соціологами багатомірність соціальних зв'язків потребує політичного аналізу.

Ідея громадянської (формально-правової) єдності є зручною при мінливості соціального середовища і полярності ціннісних орієнтацій. Модель “розвинутого” громадянського суспільства характерна для багатоскладових держав, де солідарність усвідомлюється на «громадянських» засадах, забезпечується уявленням про загальну правову рівність. Для односкладових держав така уніфікована модель є конкурентом з реалізації суспільної єдності.

В дисертації обґрунтована можливість типології громадянських суспільств на основі соціокультурних особливостей природно-історичного розвитку. У другому підрозділі *“Громадянське суспільство: структуризація концепту”* аналізуються форми організації різноманітних суспільств. Досліджуючи категорії “свобода”, “право”, “демократія”, автор доводить, що вони є змістовними параметрами концепту. Їх соціокультурна навантаженість, історична змінність та сталість як ідеалів, обумовлює розвиток концепту “громадянське суспільство”.

Принцип свободи є підґрунтям суспільного розвитку. Ідея свободи змінна, відображає постійне удосконалення ідеалу. Характер співвідношення індивідуального, суспільного і державного віддзеркалює соціокультурне розходження. Аналіз уявлень про свободу виявляє антитезу. Перша теза визначає свободу особи як усвідомлену необхідність, підкреслюючи тотожність моралі і вигоди. Друга теза визначає свободу як економічну незалежність індивіда. Громадянське суспільство визнається результатом розподілу суспільства і держави, диференціації уявлень про громадянина як “citoyen”, і громадянина як “bourgeois”. Прихильники даної тези вважають що суспільство є похідним від економіки; економічна раціональність є універсальною мораллю, єдиною можливістю інтеграції суспільства. Умовою існування громадянського суспільства визнається Ринок.

Відтак, універсальної свободи не існує: людина вільна формально, реально вона існує в системі міжособових, колективних відносин. Визнання автономії економічної, культурної сфер, автономії особи не означає формування соціально-

політичної системи за принципом автономності. Оскільки власність є передумовою ринку, причиною і наслідком поділу суспільства, то твердження прав приватної власності, її перерозподіл існують як політичні проблеми.

Реалізація ідеї свободи свідчить: дуалізм держави і громадянського суспільства не зводиться до індивідуальної потреби і суспільного блага.

Принцип справедливості є універсальним. Правова система держави визначає ступінь правової свободи індивіда, тому може виступати чинником типології громадянських суспільств.

Характер правових відносин визначає сприйняття концепту “громадянське суспільство”. Романо-німецька правова сім'я поєднала поняття “громадянське суспільство” із поняттям “правової держави”. Ідея взаємозалежності правової держави і громадянського суспільства актуалізує питання про первинність цих понять. Існує два підходи. Відповідно до першого, громадянське суспільство це етап на шляху до правової держави, її фундамент; другий твердить, що громадянське суспільство – вінець розвитку держави.

В англосаксонській сім'ї права поняття “громадянське суспільство” відбиває сукупність неполітичних, позадержавних відносин громадян.

У правовій сім'ї релігійно-моральної орієнтації ідеал правової держави, розвинутий на Заході, розвивається ідеєю “справедливої” держави. Східні суспільства мають найдавніші та своєрідні традиції соціальної інтеграції. Японія, Китай, Африка, країни Арабського Сходу не мають громадянського суспільства західного зразка, проте демонструють унікальні системи самоорганізації людей, які виявляють здатність гармонізувати інтереси особи, суспільства та держави, формуючи інші моделі політичної культури, типи суспільства, що є певним аналогом західного зразка громадянського суспільства.

Інший підхід до перспектив розвитку громадянських суспільств обумовлений глобалізацією, міжнародною стандартизацією дії права. Громадянське суспільство сприймається як етап на шляху до універсальної держави, де діє сталий перелік принципів.

Ці два підходи (цивілізаційний і глобалістський) об'єктивно зштовхуються, відбиваючи різноманіття у розумінні розвитку.

З ідеєю права пов'язана ідея демократії, оскільки в праві відображається проблема рівності самоцінних “я” у цілому, тобто синтез індивідуалізму та універсалізму. Демократія є вектором структуризації концепту громадянського суспільства, одночасно базуючись на його феноменальних проявах. Тому не правомірно ототожнювати концепт “громадянське суспільство” із концептом “демократія”.

Дослідження структурних елементів громадянського суспільства можливо завдяки створенню універсальної моделі. Автор здійснює структурно-функціональний аналіз моделі, який демонструє існування стійких компонентів: партій, об'єднань та рухів профспілок, асоціацій та ін. Зазначені компоненти

претендують на універсальність, але лише структурно. Характер і спрямованість їх діяльності має соціокультурне навантаження. “Ідеальне” громадянське суспільство, як відтворення штучної моделі – це якісно інше суспільне існування.

У третьому розділі - “Концептуалізація поняття “громадянське суспільство” в українській суспільно-політичній думці: історія та сучасність” висвітлюється проблема співвідношення понять та політичної практики, зокрема, поняття і феномена громадянського суспільства. Дисертант аналізує ретроспективу українського дискурсу з цієї проблематики, етапи трансформації уявлень про зміст поняття “громадянське суспільство”. Аналізується сучасний стан громадянського суспільства та його відображення у повсякденній свідомості.

У першому підрозділі *«Поняття “громадянське суспільство” в історії українського дискурсу»* показано що досвід осмислення категорії “громадянське” простежується з другої половини XVI ст. У творах мислителів -Ю.Дрогобича, К.Острожського, С.Оріховського, М.Смотрицького та ін., сформовано комплекс ідей, які отримали назву “громадянського гуманізму”. Патріотизм, національна самосвідомість підпорядкування приватних інтересів загальному благу - склали принцип етики гуманізму, який має незаперечне значення для розвитку вітчизняної суспільно-політичної традиції.

З огляду на сучасний стан реформування, дисертант звертається до ідей українських мислителів епохи реформ другої половини XIX- початку XX ст. Праці представників політичних течій - народництва (В.Антонович, М.Драгоманов, М.Грушевський), націонал-лібералізму (С.Шелухін), консерватизму (В.Липинський), націонал-державництва (В.Старосольський, Ю.Липа, С.Рудницький) дозволяють визначити соціокультурні особливості концептуалізації поняття громадянського суспільства в Україні.

В Україні питання соціальної інтеграції набули змісту проблеми національного звільнення. При відсутності державного суверенітету поняття «громадянського» не було запотрібне і не розглядалося. Відмінність української політико-правової думки склав підхід до поняття “громадянського” з точки зору національно-демократичної, визвольної ідеї. Приклад України демонструє: уявлення про феномен не виникає раніше, ніж сам феномен. Феномен та його концептуальне віддзеркалення взаємозалежні.

У другому підрозділі *“Аналіз концепту “громадянське суспільство” в сучасній Україні”* зазначено, що термін «громадянське суспільство» набув соціально-політичного вживання у 80-і роки як гасло опозиції. Проте, заперечення державного не означало прийняття цінностей індивідуалістичних.

Аналіз поняття “громадянське суспільство” у соціально-політичній думці України зазначив посталий розвій ідеї громадянського суспільства. На початку 90-х років уявлення про громадянське суспільство ґрунтувалося на

етнонаціональній ідеї. Концепції М.Кеннеді, Дж.Шьопфліна, О.Лановенко, О.Ржевського, М.Рябчука та ін. розділяли цей підхід.

В 90-х роках виявилася інтерпретація громадянського суспільства, основу якої склали ринкові відносини та інститут приватної власності.

В середині 90-х років поняття “громадянське суспільство” вживалося в значеннях, близьких формальним уявленням про правову державу. Це обумовило акцентуацію на загально-правові аспекти інтерпретації понять “громадянство”, “громадянське суспільство”. Наявність громадянського суспільства визначається закріпленням, здійсненням прав людини. В даному напрямку розробляють концепції О.Майданник, М.Ходаківський, Ю.Шемшученко та ін.

До кінця 90-х років в суспільно-політичній думці України домінує підхід, прихильники якого (О.Білий, О.Дергачов, В.Малинкович, І.Пасько, В.Полохало, Ф.Рудич, М.Томенко) вважають, що пріоритет у виборі моделі суспільного розвитку повинен належати громадянсько-правовій ідеї, бо політичне самовизначення є більш об’ємним, ніж державне.

Зацікавленість ідеєю “громадянського суспільства” за часів незалежності характеризується перманентним характером. Ідея отримала особливого попиту в період одержання незалежності. На етапі “будівництва” державності вона виявилася «зайвою», що відбилося на характері концептуальних уявлень. До середини 90-х рр. ідея громадянського суспільства набула актуальності, коли національної ідеї стало недостатньо. Кінець 90-х рр. позначився загостренням проблеми інтеграції, формування політичної нації, що є можливим завдяки розвитку громадянського суспільства.

Дослідження феномену громадянського суспільства в Україні і його відбитка у повсякденній свідомості довело, що сфера інститутів громадянського суспільства залишається на правах об’єкта політичних відносин. Стан громадянського суспільства в Україні характеризується суттєвим майновим розшаруванням, нерозвинутим середнім класом (12% населення). У громадських об’єднаннях зайнято біля 15 % населення. Загальмовано процес конституювання “культурного” громадянства. Гасло громадянського суспільства: «Не громадяни для держави, а держава для громадян» сприймається ідеалізованим.

Тип українського громадянського суспільства встановлюється у своєрідності сполучення загальносвітового знання про громадянське суспільство і власної системи ідей, яка базується на культурно-історичній специфіці. І хоча сучасна глобалізація обумовлює перехід до універсалізму, суспільство розвивається за власною логікою. “Вичерпне” визначення поняття громадянського суспільства неможливе, бо в реальності не існує “ідеального громадянського суспільства” у вигляді абсолютного феномену, незалежного від нашого сприйняття “об’єктивної реальності”.

У **Висновках** підбито основні підсумки дослідження.

Дисертація містить теоретичні узагальнення наукових положень і нове вирішення проблеми, що виявляється в обґрунтуванні соціокультурної своєрідності громадянських суспільств та необхідності її дослідження за допомогою залучення до наукового дискурсу якісно нового розуміння категорії “громадянське суспільство”.

Теоретичний і методологічний аналіз концепту “громадянське суспільство” в історії і теорії політичної думки дозволяє стверджувати, що громадянське суспільство є сферою, де протиріччя між одиничним і загальним виявляться і вирішується: інтерес особи співіснує з інтересами суспільства, за допомогою інститутів якого здійснюється взаємодія з державою. Громадянське суспільство неможливо визнати як жорстко структуровану систему інститутів, оскільки воно є соціокультурним феноменом. Воно постає наявністю спектру елементів, характер, співвідношення та присутність яких не може бути універсальним.

Термін “громадянське суспільство” відбиває систему міжособової взаємодії, спрямовану на захист особи від різноманітних форм соціального чи державного тиску; схему процесу комунікації і вираження суспільної думки, спрямованої на діалог із державою.

Феноменальна своєрідність громадянських суспільств є підґрунтям різноманітності теоретико-концептуальних підходів. Одночасно, тривалість цивілізаційних тенденцій у сприйнятті та інтерпретації ідеї громадянського суспільства обумовлює усталеність характеристик та форм існування певного типу суспільства.

Чисельність інтерпретацій і недостатня визначеність терміна “громадянське суспільство” демонструють наявність загальної ідеї, прояви якої фіксують соціокультурне різноманіття можливостей взаємодії у відносинах держави, суспільства й особистості.

Рухомість значень терміну «громадянське суспільство» свідчить про необхідність введення концепту при розгортанні досліджень з цієї проблематиці. Аналіз концепту «громадянське суспільство» дозволяє дослідити динаміку розвитку громадянського суспільства. Концепт корелює змісту поняття «громадянського суспільства» з феноменальним різноманіттям. Тобто концепт формується в процесі концептуалізації інваріантів громадянського суспільства та продовжує розвиток в теорії, поки існує феноменальна основа та її віддзеркалення в ідеї.

Реалізація ідеї громадянського суспільства пов'язана з двома процесами: відтворенням соціокультурних організаційних форм, які сприяють збереженню цілісності та унікальності суспільства, а також їх модернізацією при використанні світового теоретичного досвіду і технологій соціальної організації.

Список опублікованих праць

1. Рубан Ю.В. Проблемы идеологии современной семьи // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 1997. – Вип.1-2. – С. 95 – 98.
2. Узун Ю.В. Проблема гражданского общества и особенности его развития в современной Украине // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 1998. – Вип. 3-4. – С. 132 – 136.
3. Узун Ю.В. Проблема трансформаций политических культур народов Восточной Европы // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 1999. – Вип. 5. – С.183 – 187.
4. Узун Ю.В. Украинская политическая мысль начала XX века к вопросу о взаимоотношениях государства и гражданского общества // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 1999. – Вип. 6-7. – С. 301 – 305.
5. Узун Ю.В. Местное самоуправление как институт гражданского общества // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Юридическая литература – 2000. – Вип. 8. – С. 290 – 294.
6. Узун Ю.В. Сучасні уявлення про громадянське суспільство та його типи // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Юридическая литература – 2000. – Вип. 10 - 11. – С. 630 - 637.
7. Узун Ю.В. Права человека в системе: нация – государство- гражданское общество / Матеріали науково-практичного симпозиуму “Права людини та сучасні проблеми розвитку українського суспільства” // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 2001. – Вип. 12. – С. 261-268.
8. Узун Ю.В. Альтернативи громадянського вибору особистості // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів: МІОК. – 2002. – Вип. 12. – С. 208 – 212.
9. Узун Ю.В. Основные проблемы формирования институтов гражданского общества как технологии социальной организации // Социальные технологии. Актуальные проблемы теории и практики: Зб. наук. пр. – Київ – Запоріжжя – Одеса: Запорізький госуніверситет. - 2000. – Вип. 4. Соціальні технології у сучасному суспільстві. – С. 213 – 234.
10. Узун Ю.В. Гражданский долг как особенность социальной работы // Досвід та перспективи соціальної роботи: України – Німеччина: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Політехніка, 2002. – С.106-107.

АНОТАЦІЯ

Узун Ю.В. Концепт “громадянське суспільство” в історії та теорії політичної думки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2002.

Дисертація присвячена дослідженню концепту “громадянське суспільство” в історії та теорії політичної думки. Аналізується світова теоретична традиція, пов’язана з розробкою ідеї громадянського суспільства. Розкривається сутність ідеї громадянського суспільства, особливості його концептуалізації на етапах суспільно-історичного розвитку.

Обґрунтовано соціокультурні особливості розвитку концепту “громадянське суспільство”. Пропонуються критерії типології феноменів.

Громадянське суспільство розглядається з двох позицій: як феномен - завжди існуюча сфера зіткнення загального та особистого; а також як концепт, що відбиває ідеал суспільного розвитку.

Запропоновано практичні рекомендації щодо стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: концепт, поняття, концептуалізація, інтерпретація, феномен, громадянське суспільство, соціокультурні традиції, держава, модернізація.

АННОТАЦИЯ

Узун Ю.В. Концепт “гражданское общество” в истории и теории политической мысли. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.01 – история и теория политической науки. Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2002.

Диссертация посвящена комплексному изучению концепта “гражданское общество” в истории и теории мировой политической мысли.

Автор осуществляет анализ и систематизацию существующих теорий гражданского общества в историческом и проблемном плане. Осуществляет сравнительный анализ социально-политических концепций гражданского общества западноевропейской и отечественной традиций. Выделяет специфику современных подходов к содержанию понятия «гражданское общество».

В работе анализируется генезис идеи гражданского общества, призванной выражать идеал взаимоотношений в системе: личность – общество- государство.

Обосновывается историко-цивилизационное своеобразие феноменального воплощения идеи, которая получила название “идея гражданского общества”, посредством определения концепта гражданского общества как единого содержательного значения понятий, которые были представлены в истории и теории политической мысли.

Гражданское общество рассматривается не только как идея, но и как процесс коммуникации субъектов социально-политической системы. Оно представлено как сфера, где осуществляется диалог между отдельной личностью и целым; как сфера отражающая противоречие политики между единичным и общим; как сфера, где интересы личности утверждаются посредством включения индивида в социальные институты через их интеграцию в государство.

Особое место в диссертации уделено обоснованию возможностей типологии гражданских обществ на основе социокультурных особенностей. Анализ параметров концепта “гражданское общество”: категорий - “свобода”, “право”, “демократия” доказывает неправомерность унификации феноменов гражданского общества.

Автор отмечает, что современная модель “гражданского общества” является прерогативой многосоставных государств, где солидарность обеспечивается не представлениями об общности своего происхождения, а представлением о всеобщем правовом равенстве. Для односоставных государств эта модель является конкурентом по реализации общественного единства и причиной социальной аккультурации.

В диссертации анализируется историко-теоретическая традиция и тенденции современной концептуализации понятия “гражданское общество” в Украине. Рассматриваются этапы в интерпретации идеи гражданского общества в Украине в период модернизации.

Анализируется соотношение таких явлений как нация, государство и гражданское общество. Анализ предпринимается с точки зрения внутригосударственных проблем становления демократии и социализации государства. Демонстрируется взаимовлияние феномена “гражданского общества” и его концептуального обоснования.

Ключевые слова: концепт, понятие, концептуализация, интерпретация, феномен, гражданское общество, социокультурные традиции, государство, модернизация.

SUMMARY

Uzun Y.V. The concept “civil society” in history and theory of political thought. - Manuscript.

Thesis for the degree of political sciences by speciality 23.00.01. The history and theory of political science. Odessa National Law Academy, Odessa, 2002.

The theses are concerned with complex research into the idea “civil society” in history and theory of political thought. Basing on achievements of world theoretical thought and modern conceptual notions of national and foreign researchers, the concept “civil society” and stages of its evolution, its essence and sense are analyzed and reconceived.

The civil society is considered as a socio-cultural space of collision of the universal and the individual, where the person is doomed for the risk of constant self-determination and responsibility. The theses ground the thought that the civil society is a dynamic category which reflects the citizens' self-organization process being a natural base for national unity, a condition of a state's legitimacy.

Key words: idea, notion, concept, conceptualization, civil society, state, socio-cultural tradition, modernization.